

БЕЗСМЪРТНА ПЕСЕН

Судьба человека — судьба народа.
Пушкин

Народът е неотделим от своята история, както човек от миналото си. Може да се срещат някъде хора без минало, но няма народ без история.

Те живеят с нас и в нас — мъртвите. Ония, които не са били мъртви приживе, които са свързали живота си със съдбата народна. За тях неят песни певците, жалят ги земя и небе, звяр и природа.

„Светът на нашите мъртви е по-богат от света на нашите живи“ — беше писал преди време един наш писател, откривайки една истина.

Ние се трудим и ходим на кино, слушаме радио и разговаряме по телефона със свои близки от другия край на света; виждаме познати образи върху теле-екрана, слушаме техните гласове. В нашето модерно повседневие всичко това е напълно естествено и дори малко банално. Но само с тия, които са около нас, ли живеем?

Нима историята е само в музеите?

Не, тя отдавна е излязла от там, тя е навлязла в бита и кръвта на нашите съвременници, тя е в мислите и сърцата им.

Всеки ден — понякога незабележимо — ние слушаме гласове от миналото. Светът на нашите живи и светът на нашите мъртви — това е всъщност един свят, светът, в който живеем. С едините се ръкуваме и разговаряме, работим или спорим. Другите ни гледат от портретите, изпречат ни се в центъра на големите площи и те карат да ги заобиколим, изплуват като кораби, простират се като улици, представят ти се дори като названия на магазини, кооперативи и футболни отбори.

И не е куха фраза шаблонното определение на публицистите, че те живеят с нас. Има дълбок смисъл в тяхното безсмъртие. Иначе би било страшно нелепо, че костенурката на дъното на океана живее 400 години, а човекът осем пъти по-малко!

Но не, това съвсем не е така! Човек живее много повече — с хилядолетия. Хората имат история, а костенурките нямат.

Васил Левски ще надживее камъните, които е тъпкал из пътища и сокаци, Ботев — дървото, под което е паднал, Евтимий — стените, зад които е излял. Ще пресъхне реката, край която за последен път е виждал небето Бенковски, ще се разсипят на прах стените на подземието, където загина Вапцаров, ще изчезне всичко, което са зърнали героите в краткия миг пред разстрела, но ще останат да живеят навеки техните образи, изпълнени в дела и идеи.

Човек надживява природата, вещите, мъртвинята. Човек е безсмъртен.

★

Едно от основните предназначения на изкуството е да заличава границата между света на живите и на мъртвите.

Много средства има, за да се приближат мъртвите до нас. Но никой друг не може така да ни пренесе назад, както изкуството. И особено — театърът.

Ето, ние стоим в залата. Около нас разпознаваме наши близки, приятели, жени с елегантни тоалети, познати лица. Светлинните угасват и всичко това мигом се стопява, изчезва, няма го.

Погледите са приковани напред, дето започва друг живот. Там сме и ние — и не в модерни сака и вратовръзки, а със сандали и наметала, с дълги коси и бради до пояса.

Колко е часа? — Само не посягайте към ръчния си хронометър, а погледнете нагоре — към слънцето.

Кое време е днес? — Само не търсете вестника в джоба си, а чуите звъна на клепащото.

Къде сме? — Таа вечер (която всъщност светлините на прожекторите са превърнали в утро), ние стоим на някакъв

хълм, ограден с бойници и дебели каменни стени. Всичко наоколо е ярко и внушително, озарено от блясъка на някаква величественост и царственост.

Да, това е Търново, вечният град, великият град.

Градът на Асена и Петра, на Калояна и Иван-Асена, градът на българската слава. Насреща в ляво е Трапезица, горе на хоризонта се виждат няколко къщи от историческото царско село Арбанаси, а самите ние стоим на Царевец, дето са разположени дворците на българските владетели.

За какво ли е поискал да ни пренесе тук, в тази далечна епоха писателят Камен Зидаров? Какви ли хора ще видим около себе си, на какви истории ще ни направи свидетели и участници?

Ето, по стълбите и коридорите започват да се мъркат хора, помещенията се изпълват с народ, градът се оживява. Стражите заемат своето място по бойниците, а героите — местата си на сцената. Междувременно навън е много шумно, събрало се с пестроцветно множество, чуват се провиквания, песни, глъчка — след малко ще разберем, че днес е празник.

И в заседателната зала на царския дворец цари необикновено оживление. Само че по лицата на боляри, съветници и севастократор личи тревога и неизвестност. Никой не знае причината за това нервно състояние — убийство, вероломство, война?

Изведнъж вратата се отваря и влиза Иван Александър, придружен от малка свита боляри. Всички вперват очи към него в очакване. Той започва веднага, без да се бави, още от вратата, преди да е стигнал до трона, нарушавайки ритуала:

Боляри, вярвам вий ще ми простите, че днес от празника ви аз откъснах. Но... на държавните мъже съдбата такава е. Те няма лична радост, слуги са те на царя и народа.

Сякаш друг произнася тия думи — не той. Това е някакъв друг Иван Александър, не този, когото знаем от историята, от книгите, от Вазовата драма. Нима него — другия — би могло нещо да го стресне, да прекъсне празничните му радости, да го накара да произнесе такива мъдри слова?

Или те не се отнасят за него? Или може би най-сетне, озарен от някакво прозрение, за пръв път в живота си той е разбрал, че държавните мъже не разполагат със себе си, че са слуги на народа? Ние дори сме готови да извикаме: О, ако той беше се убедил в тая истина двадесет години по-рано!...

Но не — след малко ще стане ясно че той, който винаги е разполагал неограничено с личните си радости, и сега ще остане верен на себе си. Целият пролог на пиесата „Иван Шишман“ има за цел да ни покаже до какви съдбовни последици водят грешките, некъдърността и безотговорните действия на държавните мъже и царя.

Да не бързае обаче да ги съдим — те си имат свое оправдание. (Пред себе си — не пред историята!) Нима могат да вярват те на византийските пратеници, нима могат да протегнат ръка за помощ на най-големия си довчерашен враг? Нека се провали вдън земя великата Византийска империя, нека изчезне винаги от лицето на земята! Нима трябва да се помага на тия, от които най-много си страдал?

Така личните обиди, заслепението и недалновидността раждат едно решение — нека повторя: решение съвсем логично и психологически мотивирано, — което се оказва със съдбовни последици.

Пратениците са изгонени, ръката, протегната за помощ, е отблъсната. Съхранена е традицията на междудържавните отношения, удовлетворена е оная част от болярите, която е настроена силно антиелинизтично. След двеста години византийско робство е съвсем естествено да се очаква такова решение от първенците на държавата — те дори отслават със съзнанието за изпълнен дълг.

Но защо шуми и се тълпи народът? Какво иска повече? Защо протестира?

В дисонанс със съображенията на Иван Александър и приближените му прозвучава гласът на народа чрез устата на Дядо Янкул:

Царю, боляри, вий не знайте нищо... Не сте видели турците как колят жени, мъже и старците невинни... А за децата... Сюлейман е Ирод, нов Ирод, който няма капка милост. Не сте видели как житата палат и как земята плаче и нарежда след техните проклети, диви орди...

Като мравуник те от юг извират. Погледайте навън, към манастира, в Света гора, във Търново и вредом са пълни улиците с гладни хора, със бежанци, дошли от юг във кръви... Те нямат вече дом, завивки, дрехи те нямат покрив, хляб. Те нямат, боже, и сълзи във очите си, да плачат!

В тия слова се крие друга логика — логиката на страданието, на живия живот, а не на мъртвата догма и личното честолюбие. Сблъскват се тия две логика — полити-

ката на двореца и волята на народа. Надделява първата, макар че един от най-видните държавни мъже, опитният дипломат и ковчежник Филип проумява тенденциите на новото време и предупреждава:

Народа, с простия си честен разум по-ясно тук от всички ви съзира опасността, която ни очаква. . .

Действието тръгва в своя закономерен ход, но в ушите остава да звучи гласът на стария селянин: „Царю, боляри, вий не знайте нищо. . .“

Тук гласът народен е глас божки. Защото те наистина не знаят нищо. Иначе не биха реагирали така. Откъснати от живота и страданията на своя народ, отдала се на развлечения и удоволствия, какво друго могат да направят те, освен да се подчинят слепо на традицията, да дадат воля на личните си настроения и страсти? За Иван Александър личното честолюбие стои по-високо от държавните интереси.

В такава една обстановка заканата на Халдиос изглежда дръзка, но не невяротна:

Царю, недей оставя да се стигне лотам, че някой ден да те принудят да пратиш дъщеря си на Орхана!

Тия думи отекват като предупреждение: има нещо да стане. Какво? Това ще ни разкажат следващите действия от пиесата.

★

Но това не е драма на Иван Александър. Неговата трагедия е написана — от Иван Вазов.

Това е друга драма — нейно продължение и следствие.

И когато завесата се отваря за втори път, на сцената са вече други лица, в центъра стоят други герои.

Започва всъщност истинското действие. Всичко до тук е предистория, която можеше да се съдържа и в няколко „информационни“ реплики. Но онова, което има да стане в драмата, се е зародило още в пролога. Събитията, които ще увлекат в своята стихия героите, са подготвени. Условията зреят и последиците на извършеното тепърва има да се проявяват пред очите на зрителите. Минали са двадесет години — време, напълно достатъчно.

Какво представлява България през тази епоха?

Необходимо е да излезем за момент от драмата и да си припомним някои неща.

. . . Разорен от дълги войни, изтощен от безмилостната експлоатация на свои и

чужди, българският народ преживява години на нечувано обедняване. Измъчена, обезверена, войската не е в състояние да се справи с многобройните нападения от всички страни. Слаба централна власт, бунтове и междоусобици, пълно разложение сред висшите среди и в двореца, нехайство пред голямата опасност от нахлуването на турците на Балканите, безплодни продължителни войни — с това се характеризира времето на последните български владетели Иван Александър (1331—1371) и Иван Шишман (1371—1393). Всичко това подхранвало и подсилвало народното недоволство, което се изразило в повсеместно разпространение на най-различни ереси, като богомилството, адамитството, иконоборството и др. Макар и с различни оттенъци, те изразяват стихийния протест на народните маси срещу разложението и експлоатацията. Зад реригиозната форма на тия учения се крие едно широко обществено-политическо и революционно движение. Затова еретиците са били преследвани от църквата и властта, гонени, избивани, измъчвани жестоко. В едно житие от онова време се съобщава, че църковният събор от 1350 г., на който присъствували царят и патриархът, решил да бъдат осъдени на смърт заловените еретици. Но царят заменил наказанието им с мъчение, от което „другите да се поучат“. Един богомил бил убит с камъни, а „на другия отрязали хулния език, който се бе повдигнал срещу небето, и лъжливите му уста, а освен това и ушите, които не се вслушвали добре в божия закон“. Както се вижда, по методи на борба и по жестокост източноправославната църква не е отстъпвала на средновековната западна инквизиция. . .

Всичките тия ужаси отсъствуват съвършено от драмата на Камен Зидаров. В нея съвсем бегло на едно място се загатва за масовите еретически брожения — в разговора между Мария Десислава и Василиса в I действие. Аз не зная дали този пропуск е случаен, но той съществува и във Вазовата пиеса „Към пропаст“. И когато тя неотдавна беше поставена в Народния театър, режисьорът Ст. Сърчаджиев беше принуден да допише една богомилска сцена, използвайки материал от повестта „Иван Александър“ на Вазов.

Камен Зидаров не трибваше да повтаря тази грешка. Той можеше да създаде конкретни образи на еретици и това би допринесло да се почувствува още по-добре атмосферата на времето. Каква художествена плът би придобил образът на Патриарх Евтимий например, ако се покажеха в съответната степен и марка обществено-политическите и еретическите движения на епохата. Защото прочутата Търновска книжовна школа с нейните

бележити представители Теодосий Търновски и Патриарх Евтимий възниква върху идеята основа на исихазма. В драмата „Иван Шишман“ обаче на Евтимий е отделено малко място, а за Теодосий дори не се споменава. . .

*

Но нека видим какво има, а не какво няма в пиесата.

Нито едно произведение на изкуството не може да отрази изцяло и съвсем пълно действителността. Толкова по-малко пък театърът, дето всичко става за два часа и върху подиум от 100 квадрата. Животът винаги е по-богат от изкуството и да се иска от една единствена творба да обеме цялата епоха във всичките ѝ измислености и все едно да искаме невъзможното. Ще не ще, авторът е длъжен да се самоограничи. Без подбора на художника произведението би заприличало на справочник по всички въпроси.

Камен Зидаров е пренебрегнал ересите, за да се съсредоточи върху действията на официалната власт. Постабил е в центъра на драмата си живота в двореца, а не този извън него.

Разбира се, колкото и да са високи, стените на Царевец не могат да оградят напълно първенците на държавата и затова на сцената постоянно се чува гласът на народа. Геронте обаче са исторически лица и техният живот интересува преди всичко писателя. Те живеят в свой мир и той няма друг избор, освен да ни го възсъздаде. И да ни внуши, че в тая им откъснатост и вътрешните раздори е причината за тяхното нещастие.

Ако животът извън двореца само се чувствава и усеща в драмата, животът вътре в двореца е възсъздаден картинно и подробно. Писателят е преодолел цяла редица пречки. Преди всичко — липсата на сведения. Помислете си: та ние нямаме точна представа дори за архитектурата на българския дворец! Как е бил строен той, как са били облицовани залите, къде са ставали срещите с гостите от чужбина и т. н. ? Всичко това трябва да се съчини по оскъдните останки и развалините. Този фон е нужен, защото без него не бихме почувствували, че се намираме във Второто българско царство, не бихме добили реална и зрителна представа за времето.

После — какъв е бил ритуалът в българския двор? Когато Стефан Цвайг пише за Мария Антоанета, той разполага с огромен брой документи и исторически паметници, известна му е и най-малката подробност за облеклото, характера и поведението на героите според техните степени и длъжности във френския двор. А как се е движил Иван Шишман напри-

мер? Придружаван ли е от свита, охранявана ли е всяка негова крачка от верни телохранители, посрещали ли са го със задължителен поклон и говите първи помощници? Какви са били порядките в двореца, до къде са се простирали правата на членовете на царското семейство, какви церемонии са се изпълнявали при извънредни случаи?

Тук също така историческите източници ни дават много малко. Повечето, ако не всичко, трябва да се съчини и допълни правдоподобно от драматурга. От случайни указания и от сведенията за сродни чужди дворове той трябва да съчетае езическото с християнското и да намери тъкмо онова, което отговаря на българския дух, на българските норми на поведение, на българския характер.

И все пак, ако по отношение на фона и ритуала съществуват някакви макар и съвсем слаби опори, какво собствено знаем за самите герои, за Иван Шишман? Малко, извънредно малко сведения е съхранила историята за неговото царстване и почти никакви за личността и характера му. Настъпва най-трудното в работата на драматурга: по събитията в гражданската история да се изгради образът на живия човек.

Ето, това нещо може да направи само изкуството. Всичко останало (фон, атмосфера, порядки, ритуал, описание на предмети, облекло, области и т. н.) може да ни бъде дадено на готово и от науката. Художникът обаче е, който ще ни покаже живите хора, ще ни разкрие техните вълнения, радости, мисли, всекидневни дела.

И трябва веднага без колебание да се каже, че Камен Зидаров е използвал като художник историческия материал. Той се е справил блестящо с основната си задача — да възсъздаде образите на героите от оная епоха, да ги оживи, да ни ги разкрие в техните взаимоотношения, да ни посвети в такива техни интимни тайни, за които не се интересува нито една от многото съвременни науки.

За какво ще ни бъде цялата фактология, ако на сцената не действуват живи хора? Ако героите преразказват страниците на академическата „История на България“? То би било някакъв рецитал на научни или художествени откъси, но не произведение на литературата, още по-малко пък на драматургията.

Като опитен драматург Камен Зидаров знае тази основна закономерност и затова в неговите драми винаги изпълняват на преден план характерите, а не обстановката, лицата, а не събитията. Така е и този път. Колкото и да са важни историческите подробности, понякога той дори ги пренебрегва, завладявай изцяло от же-

ланието да не отклонява вниманието на читателя и зрителя от съдбата на героите в писата. На осъществяването плътно, художествено и внушително образи на Шишман и Мария Десислава се дължи голямото успех на драмата „Иван Шишман“.

*

Няма в българския фолклор песни за царе. Освен за един — за Иван Шишман.

Като отбелязва, че в нашия юнашки епос липсват герои-царе, П. П. Славеиков пише: „Разните „велики“ напш царе като че са имали единствена задача да вставят своя народ и вместо да концентрират неговата енергия, безумно са я праросвали в безцелни „юнашки“ походи ту към Цариград, ту към някакво си Дурацо. Те са били наистина велики, но само като множествово число на последния град... И народът, който е изтърпял вековните безумства на тия свои властители, впоследствие жестоко им е отмъстил — не е спазил за тях ни тропица спомен! В песните на тоя народ живеят разни доисторически животни, но ни един цар!...“ („Българската народна песен“, 1904 г.).

Само Иван Шишман прави изключение. Той единствен е останал в спомена на народа; нему е посветена прекрасната песен „Откак се е, мила моя майно лъо, зора зазорила...“

Чудно! Имамо е в българската история непобедими владетели, които са стигали до стените на Цариград и са карали великата Византийска империя да трепери. Нищо от тяхната гръмка слава не е вписано в стих. Изглежда народните певци, за разлика от „певците за народа“, не се блязат от мисълта да се харесат на господар — тяхната анонимност, впрочем, изключва подобни желания.

Но този цар, който с нищо не може да се отплати на незнайния творец, който не е спечелил нито една война и не може да застраши нито един от своите съперници, спечелва любовта и признателността на певеца. С какво? Последните четири стиха от песента „Цар Иван Шишман на Софийско поле“ ни дават отговор на тоя въпрос:

В бой отиват, мила моя майно лъо, на
Софийско поле,
в бой отиват, мила моя майно лъо, за
българско име,
за българско име, мила моя майно лъо, за
Христова вяра,
отпреде им, мила моя майно лъо, сам
цар Иван Шишман.

Същите тия причини, които са накарали народния певец да излезе от сърцето си тая незабравима и вечна песен, са вдъхновили и Камен Зидаров да вземе перото.

Не бойни подвизи и завоевания ще възслави той, а трагичната съдба на оня, който желае да живее в мир и прави всичко, което е по силите му, за да спаси родината си от надвисналата страшна опасност.

Още преди да се е явил в драмата (преди да е зял престола), както виждаме от пролога, над Иван Шишман тежат предопределението и обречеността. Какво на следява той от някогашната необхватна държава на Иван Асен II? Само една тясна ивица земя — Търновското царство. Поради трагични стечения на обстоятелствата той враждува дори с владетеля на Видинската крепост, със собствения си брат Иван Срацимир.

Иван Шишман идва изграден като характер в драмата и не търпи особено развитие. Още от първото си появяване той носи в себе си тревогата за съдбата на родината и това свято негово чувство не го напуца до последното падане на завесата.

Той чувствава своето безсилие и иска да го превъзмогне. Събитията се стоварват едно след друго с цялата си тежест върху младите му плещи, неумолимият им ход го притиска и смазва. Грешките от миналото, разрухата на настоящето, неизвесността и страхът пред бъдещето — всичко е против него. Но той не пада духом, не се отдава на мистика и съзерцания, на пост и молитва, а със слабите си сили се съпротивлява и бори. Бори се с многократно по-силен и кръвожаден противник, а също и с престъпното безгрижие и късогледство на своите съседни, които си заравят като прауси главите в пясъка и мислят, че ураганът ще отвлече само чуждата колиба. В тая си дейност той е достоен потомък на българските владетели.

Иван Шишман съзнава, че той не може да излезе на открит бой с Мурада. Той се бори да наложи една идея — идеята за единението и сплотеността на балканските народи. Но като проповедник на това разбиране той се е явил твърде рано. Въпреки страшната напасть, нито един от балканските владетели не е узрял за тази идея. В това се крие причината за гибелта на Балканите. Тук е и предупреждението на автора към всички, които днес са отговорни за съдбините на балканските народи и които не се учат от уроците на миналото. Писана за събития, станали преди шест века, драмата „Иван Шишман“ придобива актуален и остро съвременен политически смисъл.

Иван Шишман прави всичко, на което е способен, за да спечели време и даде възможност на другите да се опомнят. В това отношение той е неуморим и нищо не може да го разколебае. Дори когато

Мурад поиска сестра му за своя жена, той със свито сърце е принуден да даде тая скъпа жертва. Той няма друг изход.

Да си призная, когато гледах на сцената Иван Шишман — такъв смел, активен, ловък, хитър, опитен и силен (особено в превъзходната мажорна интерпретация на Стефан Гецов), неволно се питах: как и защо пропадна България при такъв способен, умен и талантлив държавник? Но именно в тоя парадокс се крие по-голяма историческа истина, отколкото (какво леко разрешение!), ако Камен Зидаров беше надарил Иван Шишман тъкмо с противоположни черти, ако беше го представил като слаба и безволева личност. Защото писателят знае, че колкото и важна да е ролята на личността, това още далеч не е всичко.

„Раксиновци не спасиха България от политване към пропастта — пише П. К. Яворов на едно място и продължава: — не биха я спасили и Иван-Александровци, даже ако биха били идеални царе. Разрушителните причини бяха над тяхната воля и действуваха с неизбежността на една световна съдба. Двойния обществен и морален гнет на феодализма и официалното християнство будеше по цяла Европа тъмните сили на недоволство и протест. Отделните вълни на многото социално-религиозни движения към края на средните векове преливаха една в друга, образуваха в последствие широкия разлив на реформацията — и подир векове, видоизменени, ливнаха в потопа на Великата френска революция. Но това, което другаде беше лост на прогрес, направи от България поради географското ѝ положение една безсилна жертва пред турските завоевателни орди. Запаметен от стремителния удар и повален в пропастта, нашият народ лежаше там като безжизнен труп цели четири столетия. Едвам в началото на деветнайсетия век почувствувахме ние първите трепети на национално самосъзнание, които се разпространиха по-късно в църковно-училищни борби проив финанстите и в политическа революция срещу турско владичество“ („Събр. съчинения“, т. IV, стр. 96—97).

В цялата драма „Иван Шишман“ не полита нито един лък, няма нито едно убийство. Възвщност борбата се води не срещу турците. И тук — както в пролога — става едно непрестанно сблъскване на идеите.

Иван Шишман предлага една нова идея: вместо отчуждение — сплотяване на балканските народи, вместо раздори — единство, вместо вражди — братство. Той прави отчаяни усилия да победи в тая борба на идеите, да убеди сръбския крал, владетелите на Добруджа и Кюстендил,

българските боляри, брат си Срацимир. Но неговите съседни са изостанали, не са дорасли, не могат да го разберат, а камол ли пък да го последват. Не съзирате ли тук една алюзия, един упрек на автора към някои днешни балкански ръководители, които също не са дорасли до идеята за мирно съвместно съществуване и единство и упорито ѝ се противопоставят? Само че сега не е времето на Иван Александър и Иван Шишман, сега България е силна и мощна като никога...

★

Този силен и властен млад мъж е принуден да прави компромиси, да протегне ръка и моли за помощ, да хитрува и се унижава. Да би излязъл той на рипсарско единоборство с Мурада, с един замах би го повалил, би го сразил с благородния си гняв, със свещената си любов към родината. Но времната на дуелите са минали и сега той е принуден да се мятат като риба, уловена в мрежа, която след малко ще изтеглят на брега. Страшна поетическа сила се съдържа в монолога на Иван Шишман от края на първо действие. Из дълбините на душата му, от самото му наранено сърце се изтръгва един стон, един вик, който сепва, покъртва и поразява:

Кажки ми, боже, как да спра враждата между небето и земята!

Останал сам, той си представя целия трагизъм на положението. Настъпва кървявият залез, за който вестят еретиците. Върху него е паднала участта да погребее народ, земя, държава, покрит с позор, обречен на забравя. Бъдните поколения с укор ще разказват, че „е излязло българското царство през времето на цар Иван Шишмана“.

Не, няма тука участ по-позорна от участта — да бъдеш цар последен, гробар на своя смел народ да станеш.

Какъв път му остава, освен пътя към манастиря? Но не е Иван Шишман, който ще захвърли позорно меч, корона и скиптер и ще стане смирен монах, изоставил народа си в най-ужасни бедни.

И отново се чува призивния тръбни. Той ще тръгне срещу ветровете, които се бият, за да ги сплоти в съюз за мир и братство! Той ще влезе в съюз с дявола, за да събере разкъсаните сили за решителен бой с цар Мурада. Той ще спре враждата между небето и земята или — ще загине!

Такъв — решителен, непоколебим — той трябва да се покаже пред своите подчинени. Колебанията, страховете, раздвоеността могат да го терзаят и измъчват, но

те не бива да се показват пред другите — той може да ги изповяда само пред себе си, в монолози, когато е сам. Никои не трябва да знае слабостите и тревогите на паря, човешките му болки и терзания. Той трябва да вдъхва смелост, кураж, решителност. Той е пар.

Но настъпва такова време, когато и най-първият е принуден не да запоядва, а да изповяда, не да нарежда от своята недосегаема висота, а да говори с равни като равен. Той иска да ги спечели — спомнете си сцената „Приятелите“, когато той увещава Иванко Добротица или незабравимата среща с Иван Срацимир — най-силното и най-хубавото място в пиесата. Той се опитва да проникне в душата на човека, да възкреси погребаните чувства.

В действителност двамата братя никога не са се срещали. Но тук историята не е важна, тук са по-важни законите на изкуството. От историята знаем, че Елисавета през 18-те години, докато е държала в плен своята братовчедка Мария, не се е срещала нито веднъж с нея. Въпреки това в драмата си „Мария Стюарт“ Шилер ги кара да се срещнат и това е най-силната сцена в пиесата.

В преработката на драмата си „Безсмъртна песен“ Камен Зидаров създаде една подобна сцена — „Братя“ (девета картина). Срещат се Иван Срацимир и Иван Шишман — двама кръвни братя и смъртни врагове. В тясната клисура техните гласове отекват страшно, а при светлината на светкавиците очите им излъчват огнен блясък. Не, това не са светкавици, които раздират само небето — те раздират душите.

Силно драматичен, диалогът заразява със своята емоционална наситеност. Цялата публика тръпне и желае двамата братя да се разберат. Тя очаква да види кога ще сключат ръце в братска прегръдка. Тя забравя, че между тях лежи пропаст, издълбана от грешките на родителите. И те сега водят своя пръв и последен разговор като мъже, който прилича на истински двубой. Двамата братя се дуелират, само не с мечове, а с думи. Всяка фраза е удар, всяка реплика със звън бива отразена и върната:

Срацимир

... Но ти не се ли плашиш, че си влязъл в гнездото на ранена пепелянка?

Иван Шишман

Ако потрпява, в ада бих се спуснал, за да предвара бурята, що иде и носи смърт за българското царство.

В тая сцена Камен Зидаров е демонстрирал най-добре и най-категорично си-

лата на своя голям драматургичен талант. Тя е издържана в строги класически линии и същевременно е пределно наситена с мисли и страсти. В нея има слова, които светят от нажежаване.

Само веднъж се появява Иван Срацимир в драмата, но се започва звичаги. Така ярък и силен е неговият образ в художествено отношение.

Историческата правда се разкрива в остри сблъсъци между равностойни противници. Точно от такъв характер е конфликтът между двамата братя. Всеки има своя логика на поведение и няма да отстъпи от нея. Отива си и Иван Срацимир, без да е отстъпил. Но той избягва, напуска словесния дуел, а това най-малкото не е красиво и не е достойно за един рицар. Пленник на обидите и огорченията, той изрича проклятие към Търновското царство и се стресва. Сепват го думите на Иван Шишман:

Нима ти смяташ робството спасение и светъл край на нашите раздори?

Той не може да произнесе утвърдителния отговор на тоя въпрос. Не може да тръгне и срещу себе си. И избягва.

Остава да виси безпомощно протегната десница на българския цар. Той не може вече да се надява на никаква помощ отвън. Остава му последната опора — народът.

Така се и казва финалната картина в двамата: „Народът — последна опора“. Тя завършва цялостно образа на Иван Шишман, сюжета, проблематиката. И макар че народът рядко излиза на театралната сцена, той е главното действащо лице на историческата сцена. За него и в негово име се прави всичко. Това се чувствава непосредствено, когато се чете или гледа пиесата.

*

Врагът е безсъдечен, нагъл, ненаситен. Той не само граби къщи, опустошава селища, разрушава крепости. Той бърка с мъсци пръсти в душите на хората. И най-първо в душата на Иван Шишман.

Към обществения драматизъм се прибавя и неговата лична драма. В името на общото благо той трябва да поднесе скъпа жертва — жив човек, сестра си Мария Десислава. Това е последен опит да се предотврати робството на народа чрез заробването на княгинята. Тя поема участието си със съзнанието, че служи на България и на народа си. Нейната постъпка прераства в символ на патриотизъм и благородство. И жалко само, че в спените в турския дворец нейната роля е чисто служебна. Необходими сюжетно

тия моменти са твърде илюстративно изпълнени, бледи са в художествено отношение. В надхитряването на Мурада авторът не е успял да доразвие прекрасните черти на образа, които е подхванал в началото.

Мария Десислава е първата българска героиня, която познава историята. Тя горда българка не скляна глава, не менива вярата си, а е единствената защитница на своя народ в сараните на султан Мурада. Нищо не е запазено в народното съзнание от обстоятелствата около нейната женитба за турчина, колебания има дори за името ѝ, но нейният безпримерен подвиг е възпят в песни.

Мария Десислава е най-поетичният образ в цялото драматургично творчество на Камен Зидаров. Първата редакция на пиесата „Иван Шишман“ беше една прослава на нейния героизъм. След преработката в центъра на драмата застана Иван Шишман, но редом до него стои прекрасният образ на сестра му, окъпан в много слънце и поезия.

Героинята е показана в развитие. Психологически вярно, като добър сърцевед писателят разкрива нейната сложна душевна борба, първоначалното ѝ нежелание да се подчини, ужасът и безизходицата ѝ, решението ѝ да се самоубие и пр. Постепенно образът израства и с всяка своя поява Мария Десислава носи нещо ново и внушително. Със средствата на изкуството е показано как узрява нейното решение.

Кажете: от кого да чакам милост? От тук, от вас, защита не очаквам. . . В един дворец, където от години страхът, насилието, клеветата, раздорите, предателството черно въздигнати са във закон железен; където почести, пари и служби били са тук единствена награда за съляпата и низката покорност, кой би могъл да вдигне глас в защита на клетата девическа невинност, за красотата чиста, непорочна, превърната сега във жалка стока?

Нейните думи са прави. В този миг цялата публика е на нейна страна и разбира колко е дълбоко настъпило разложение, пом не може да се намери никакъв друг изход, а трябва да се търгува с красотата и невинността като със жалка стока.

Срецу пошлостта и безсърдечиято стоят кристалната морална чистота и готовността за саможертва на княгинята:

А кой тук вижда моите рани, братко?
А мене кой обича, кой разбира?
Едно спасение за мене има:
без-стон и вик до кладата да стигна,

да изгоря сред огъня спокойно,
за да спася от смърт и гибел всички.

Разделяйки се с най-милото — близки, бащин дом, родина — тя поема пътя на заложничеството, на вечното робство.

За кого прави тя тази жертва, която за всеки друг би била равнозначна на самоубийство? Ето за кого:

Затуй. . . реших: отивам при Мурада. . .
Но не за вас, боляри и войводи,
о, не за вас, съдии безсърдечни,
и за търговците, навлезли в храма,
а за онуй, което ще пребъде,
и ще кълни и зрей през вековете —
за родната земя и за народа. . .

Тук словата на Мария Десислава придобиват голяма епическа сила. В този миг тя е великодушна! Духовната и физическата ѝ красота и красотата на нейния подвиг се сливат в едно. И кой знае защо при тия нейни думи дочуваме звуци от безсмъртната песен „Цар Мурад Мари думаше“. Песен и стих, история и поезия се сливат в едно. Мислите и чувствата прерастват в силен, в огнен и заразителен патриотичен патос. И ти си горд, че се чувствуваш българин, че те е родила българска майка, че носиш българско име! Със своята мащабност и внушителност образите на Иван Шишман и Мария Десислава остават поразително впечатление у зрителя. Те израстват като фигури от древния епос. Нищо повече не се изисква от една драма, за да бъде призната за голямо произведение. Нека други откриват техническите ѝ слабости, нека критикуват отделни несполуки. Трябва ли заради тях да останем глухи и слепи пред най-главното — пред огнения патриотичен патос, който събира в едно мислите и чувствата на цял народ? Колко драми има в българската литература с такова неотразимо въздействие? Колко образи могат да съперничат на Шишман и Десислава по своята завършеност, класическа хармоничност и монументалност?

Мина времето на литературните опити в драматургията. Нашата съвременна драматургия навлиза в творческата си зрялост. Драмата „Иван Шишман“ е едно от най-високите ѝ постижения.

Мнозина ще се питат: на какво се дължи нейният успех? Та тя е написана в линията на традицията, не се отличава с особени експерименти, при това е в стихотворна форма — тъй рядка в съвременната драматургия. Ония, за които новаторството се изчерпва с техника, може би вече са я обявили за старомодна.

Аз сега се боя, че ако река да им отговоря, ще трябва да кажа някои простири и банални истини. Но изглежда те трябва

да се повтарят, щом като тъй лесно се забравят от някои. . .

В драмата на Камен Зидаров бушуват силни човешки страсти. На сцената са възникнали, тревогите и героизмът на цял един народ, който преживява най-трагичния момент от своята история. Всички мисли и постъпки на героите са освободени от случайното, всекидневното, несъщественото. Една мисъл владее над тях — мисълта за свобода, една страст — страстта към свобода, една воля — волята за свободен живот. И ти разбираш, че каквито и изпитания и бедствия да дойдат, няма сила, която да сломи тая воля; тя може да бъде погребана дори, но кога да е ще възкръсне.

Такъв е смисълът и на последния монолог на Иван Шишман — „Аз вярвам и не вярвам в тази победа“. С особен трепет изслушваме последното му слово и със срипо дишане гледаме как целува меч.

След малко ще падне завесата, а след нея и второто българско царство. Ще остане да звучи само песента за безкрайната и безбройна войска на Иван Шишман: Откак се е, мила моя майно льо, зора заорида. . . От тогаз е войска провър-

вяла. . . Кон до коня — юнак до юнака. . .

Маждраци им — като честа гора,
Сабите им — като ясно слънце,
Колчани им — като дребни звезди,
Калпаци им — като темен облак,
Стрелите им — като град по поле. . .
Като вървят през гора зелена,
Байрак носят със асланов образ. . .
Огън святка от добри катани.
Дето стъпят — кладенчета правят,
Дето минат — калдъръми къртят. . .

Заслушани в маршовия ритъм на песента — единственият марш в нашия фолклор! — ние отново губим всякакво чувство за време и разстояние, ние сме на сцената с душите и сърцата си, ние едва сдържаме съзвизите на възлзвнетието и искаме да извикаме към първия конник: „Вземи и нас в своята конница, води ни в бой срещу люти татари!“ . . .

Постепенно утихва чаткането на копчетата и заглъхва песента. Последните конници се изгубват в облака прах. . .

Какво можем да кажем повече, освен да пожелаем достойна смърт на тия юнаци и на техния главатар. . .

ЛЮБЕН ГЕОРГИЕВ

ПОЕТ, ЗА КОГОТО СЕ СПОРИ

Едни неударжимо го хвалят, други почти го отричат, трети недоверчиво се въздържат. Много от основанията за такова противоречиво отношение се съдържат в самата поезия на Любомир Левчев.

Ето, пред мен е първата стихосбирка на младия поет — „Звездите са мои“. „Звездите са мои“, „Сила“, „За чест и слава“, „Песен за Гарсия Лорка“, „Октомврийски стихове“, „Песен за мен“ — това са сполуките. Изреждам тези няколко заглавия, а в мен се надигат възражения. Веднага искам да направя уговорки. А в други стихотворения личи такава неопитност! Слаба е още властта на младия поет над словото! Някои места в книгата му са просто една непохватна проза. Истински оригиналният току се преплита с капризните му опити да върви с краката нагоре.

Това е така и то дразни. И оня, който не се вгледа проникновено в облика на лирическият герой на поета, който не се вслуша внимателно в гласа му, толкова

често заглушаван от излишни шумове, така и ще си остане с раздразнението. Книжката на Любомир Левчев има сложна характеристика, отколкото може да се стори на пръв поглед. Недостатъци има много, но онова, което е хубаво в стиховете му, то е особено хубаво, симптоматично хубаво, ако мога така да се изразя — перспективно хубаво.

Втората стихосбирка — „Завинаги“ още по-категорично утвърди впечатлението за един оригинален, интересен глас в младата ни поезия. Утвърди впечатлението и за някои, ставащи вече органически слабости в творчеството на Левчев.

Да започнем отначало. Четем програмното стихотворение „Звездите са мои“. Нашият слух е така непривикнал към тези дързости. Какво наистина увещаване, че звездите били негови! Неволно ни се иска да усмирим неударжкия поетически космонавт. По-скромно, млади човече! Не може ли по-тихо? В нашата поезия не е много обичайно това разпа-